

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля

Розглянуто проблемне питання класифікації містечкових ландшафтів. Зазначено, що містечкові ландшафти у структурі селитебних виокремленні географіми-природничниками лише на початку ХХІ ст. Закономірно, що більше уваги біло приділено міським і сільським ландшафтам і значно менше містечковим. Серед проблемних питань пізнання містечкових ландшафтів й питання їх класифікації. Єдиного погляду щодо класифікації як селитебних ландшафтів загалом, так і містечкових ландшафтів окремо, серед ландшафтознавців немає. Класифікацію містечкових ландшафтів Східного Поділля здійснено за двома ознаками – генезою і типологічними особливостями. За першою в структурі містечкових ландшафтів досліджуваного регіону виділено ландшафтно-інженерні, ландшафтно-техногенні та власне селитебні ландшафти, а також наутрально-антропогенні й натуральні ландшафтні комплекси; за другою – у структурі містечкового підкласу селитебних ландшафтів обгрунтовано наявність їх зональних типів і регіональних підтипів. У подальшому типологічна класифікація містечкових ландшафтів відображена у типах і видах ландшафтних місцевостей та урочищ. Показано практичне значення класифікації містечкових ландшафтів та шляхи їх подальших досліджень.

Ключові слова: селитебні ландшафти, містечкові ландшафти, Східне Поділля, класифікація, типологія, ознаки, раціональне використання.

Buryak-Gabrys I.O. Classification of town landscapes of the Eastern Podillya. The problem of classification of town landscapes is considered. It is noted that the town landscapes in the settlement structure were separated by natural geographers only in the early 21st century. It is natural that more attention was paid to urban and rural landscapes and much less to town areas. Among the problematic issues of learning about town landscapes there are the issues of their classification. There is no consensus on the classification of both settlement landscapes as a whole and town landscapes separately. The classification of the town landscapes of the Eastern Podillya is made on two indicators - genesis and typological features. The first in the structure of the town landscapes of the studied region are distinguished the following: landscape-engineering, landscape-technogenic and actually settlement landscapes, as well as natural-anthropogenic and natural landscape complexes; in the second, the presence of their zonal types and regional subtypes is justified in the structure of the town subclass of settlement landscapes. Subsequently, the typological classification of town landscapes is reflected in the types and kinds of landscapes and tracts. The practical importance of classification of town landscapes and ways of their further research are shown.

Key words: settlement landscapes, town landscape, Eastern Podillya, classification, typology, features, rational use.

Наявність проблеми. Питанням класифікації у географії та ландшафтознавстві приділено багато уваги, однак єдиної думки, як і підходів до класифікації географічних об'єктів і ландшафтних комплексів у науковців немає. Це закономірно: надто складні об'єкти та їх значне різноманіття. Особливо це стосується селитебних ландшафтів у структурі яких детальніше розроблені класифікації міських та сільських, і зовсім не приділено уваги містечковим ландшафтам. Це стосується й містечкових ландшафтів Східного Поділля. Своєрідні природні умови, тривала історія формування й функціонування містечок регіону призвели до розвитку у їх межах часто оригінальної ландшафтної структури та різноманіття містечкових ландшафтних комплексів. Це дає змогу класифікувати містечкові ландшафти не лише заради їх детальнішого наукового пізнання, але й практичних потреб, зокрема для реконструкції, раціонального використання й охорони.

Аналіз попередніх досліджень. У другій половині ХХ на початку ХХІ ст

питанням класифікації селитебних ландшафтів в Україні, зокрема і Поділля, географи природничники приділяли достатньо уваги. Однак, їх публікації стосуються здебільшого або загальних питань класифікації, або класифікації лише міських [7] та сільських ландшафтів [8]. Так М.Д. Гродзинський зазначає, що «такий термін, як класифікація, «типологія», «систематика», «таксономія» та інші по-різному тлумачаться, часто перетинаються, або й взагалі вважаються синонімами [5, с. 389]. Є цікаві способи конкетизувати відміни між поняттями «типологія» і «класифікація». За Е.Б. Алаєвим «типологія» це –групування досліджуваних об'єктів за сукупностями (типами), що стійко відрізняються між собою за якісними ознаками; «класифікація» – це угруповання досліджуваних об'єктів за сукупностями (класами), що різняться між собою кількісними ознаками [1, с. 115].

Конкретизуючи поняття «класифікація» М.Д. Гродзинський зазначає, що «класифікація» – це поділ множини об'єктів на підмножини (класи) на основі їх подібності за обраними ознаками та фіксування певного місця для кожного об'єкта [5, с. 389]. Щодо класифікації антропогенних ландшафтів Ф.М. Мільков відзначив, що: «Класифікація антропогенних ландшафтів означає поділ їх на групи за якоюсь ознакою – або найбільш суттєвою у самій структурі комплексу, або важливій для цілей практики. Таких класифікацій може бути багато» [11, с. 39]. Однак, визнання та широке застосування у практиці наукових пошуків отримали лише дві класифікації Ф.М. Мількова – класифікація антропогенних ландшафтів за їх змістом та генезою [7], решту використовують за потребою. Для Поділля вдало класифікацію селитебних геосистем розробили Л.І. Воропай та М.М. Куниця [4], однак містечкові ландшафти вони розглянули лише частково. Детальніше містечкові ландшафти дослідженні у працях Г.І. Денисика [7,8] та В.М. Воловика [3], де вперше зроблена спроба провести типологію і класифікацію містечок Поділля здебільшого на основі аналізу їх етнокультурних ландшафтів.

Мета – здійснити й обґрунтувати класифікацію містечкових ландшафтів Східного оділля для їх раціонального використання.

Результати дослідження. За генезою містечкові ландшафти відносяться до групи техногенних. Г.І. Денисик зазначає, що це особлива група антропогенних ландшафтів, або створених за допомогою техніки заново, або технікою тут людина перебудовує якщо не всі, то більшість геокомпонентів ландшафтів, особливо літогенну основу [7]. Це підтверджується історією формування й подальшого розвитку містечок Східного Поділля. Однак, детальні історико-ландшафтознавчі дослідження більшості з них дають змогу зробити висновок, що у містечках:

а) не всі геокомпоненти і навіть окремі ландшафтні комплекси повністю перебудовані або докорінно змінені (кам'яні урвища, стінки, круті схили);

б) корінна зміна структури геокомпонентів і ландшафтних комплексів у містечках відбувається не лише за допомогою техніки.

У містечках зустрічаються ландшафтні комплекси пасовищно-дигресійні, що формуються у місцях надмірного випасу свійських тварин, кількість яких за минулі роки зростає, особливо в околицях містечок. Це еродовані й занедбані лучно-пасовищні ландшафти крутих схилів, скотозбої тощо. За минулі 5-10 років суттєво зросли площі рекреаційно-дигресійних ландшафтів – своєрідних, поки що нехарактерних, однак уже помітних у структурі містечок ландшафтних комплексів, що виникають на ділянках надмірного рекреаційного навантаження. У першу чергу це характерно для містечок, що приурочені до долин річок, зокрема

Дністра, Південного Бугу та його приток – Могилів-Подільський, Ямпіль, Хмільник, Бар, Ладижин та інші.

За видом господарської діяльності людей Ф.М. Мільков у 1973 році антропогенні ландшафти розділив на шість класів [11]. Серед них – клас селитебних ландшафтів у структурі якого було виокремлено два підкласи – міських і сільських ландшафтів, хоча уже в 70-х роках ХХ ст. землі усіх поселень розділяли на три основні групи: землі міст, селищ міського типу (малих міст, містечок) і землі сіл. Складність у тім, що не було достовірних та універсальних критерій або ознак для чіткого розмежування міста, містечка і села. У подальших дослідженнях селитебних ландшафтів такі ознаки було знайдено й обґрунтовано. Це дало змогу Г.І. Денисику і А.Г. Кізюн у 2012 році у класі селитебних ландшафтів, крім підкласів міських і сільських ландшафтів, виділити й підклас містечкових ландшафтів (рис. 1).

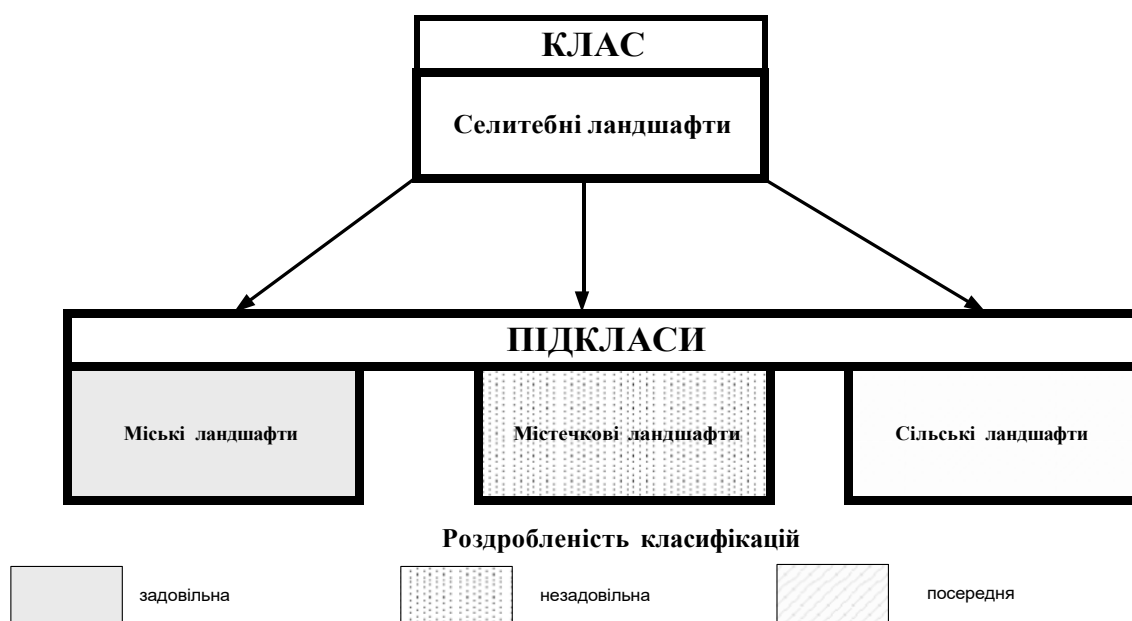

Рис. 1. Містечкові ландшафти у структурі селитебних ландшафтів (розробленість класифікації)

Однак, подальших досліджень містечкових ландшафтів не було проведено. Для чіткого розмежування підкласів селитебного ландшафту потрібні достовірні історичні відомості про кожне поселення, його детальні історико-ландшафтознавчі дослідження та плани розвитку на майбутнє. Загалом, містечкові ландшафти виокремлюються менш глибокою перебудовою ландшафтного середовища ніж у містах і значно суттєвішою ніж у сільських ландшафтах.

Як було зазначено раніше, за генезою містечкові ландшафти відносяться до техногенних. У їх сучасній ландшафтній структурі домінують ландшафтно-технічні (інженерні та техногенні) системи, власне антропогенні ландшафти, а також натурально-антропогенні й натуральні ландшафтні комплекси (табл. 1).

Із врахуванням того, що ландшафтно-інженерні й ландшафтно-техногенні системи, розвиток яких лише частково підпорядкований природним законам і закономірностям, мають у більшості випадків вирішальне значення та визначають основні особливості функціонування містечок – містечкові ландшафти відносяться

Таблиця 1.

Узагальнена структура сучасних містечкових ландшафтів Східного Поділля

Складові містечкових ландшафтів	Ландшафтні комплекси	% до загальної площі
Ландшафтно-інженерні системи	Діючі дороги, площі, кар'єри, ставки, теплиці, водопроводи, меліоративні системи, заводи, фабрики, каналізація	30-35
Ландшафтно-техногенні системи	Садиби і багатопверхова забудова, господарські споруди, культові споруди, склади, стадіони, занедбані водосховища і ставки	60-65
Власне антропогенні ландшафти	Парки, сади, городи, спущені ставки, греблі, сінокоси, кладовища, дигресійні ландшафтні комплекси	10-13
Натурально-антропогенні й натуральні ландшафти	Круті незайняті схили, урвища, болота, яри і занедбані балки, карст	1-4

до азональних. Однак, вплив зональних чинників, зокрема кліматичних, гідрологічних та біотичних, а також прояв окремих природних процесів (геолого-геоморфологічних, кліматичних, гідрологічних та ін.), тут чітко фіксуються не лише на невеликих за площею «островах» натурально-антропогенних і натуральних ландшафтних комплексів, але й загалом у містечкових ландшафтах. Зокрема, у містечках, що розташовані у межах Подільських полісь – Летичівського, Прибузького й Десенського [9], де зберігається високий рівень підземних вод, вища заболоченість та лісистість, містечкова забудова приурочена до підвищень другої та третьої терас (м. Хмільник, Літин, Турбів), зустрічаються заболочені ділянки (м. Калинівка, Літин), та значно (1,5-2 рази) більші площі паркових примістечкових зон, що розбудовані на основі прилеглих лісових масивів (м. Хмільник, Літин, Турбів). Розширення площ цих містечок і зараз спостерігається завдяки забудові підвищених добре дренованих ділянок, що майже не руйнує їх звичну ландшафтну структуру.

У межах східноподільського лісостепу (лісополя), плакорні й вододільні типи місцевостей містечковими ландшафтами зайняті слабо (до 18% площ містечок). Тут більшість з них приурочено до терасово-схилових і схилово-плакорних місцевостей. Особливо таке характерно для Придністер'я та Середнього Побужжя. Це дає можливість стверджувати, що містечкові ландшафти є зонально-азональними. У межах Східного Поділля вони функціонують на фоні двох типів ландшафтів: зонального-лісостепового (лісопольового) і азонального-поліського (лісопасовищного). При їх оптимізації та раціональному використанні необхідно враховувати як зональні (натуральні), так і азональні (антропогенні) чинники.

Регіональні підтипи містечкових ландшафтів Східного Поділля виділені на основі наявного тут регіонального різноманіття та висотної диференціації ландшафтних комплексів [10], що знайшло своє відображення й на схемах фізико-географічного районування [4, 7, 12]. Ландшафтна структура містечок Східного Поділля, зокрема Вінницького Придністер'я (Мурованих-Курилівців, Чернівців, Могилів-Подільського, Ямполя) сформована на основі «низькогірних» ландшафтів, суттєво відрізняється від містечкових ландшафтів вододільної частини Подільської височини, а тим більше терасових рівнин Середнього Побужжя або Придніпровської височини.

Подальша *типологічна класифікація* містечкових ландшафтів, що відображена у типах і видах місцевостей детальніше розглянута у попередній публікації [2], та показана на рис. 2. Типи містечкових урочищ визначали за формою

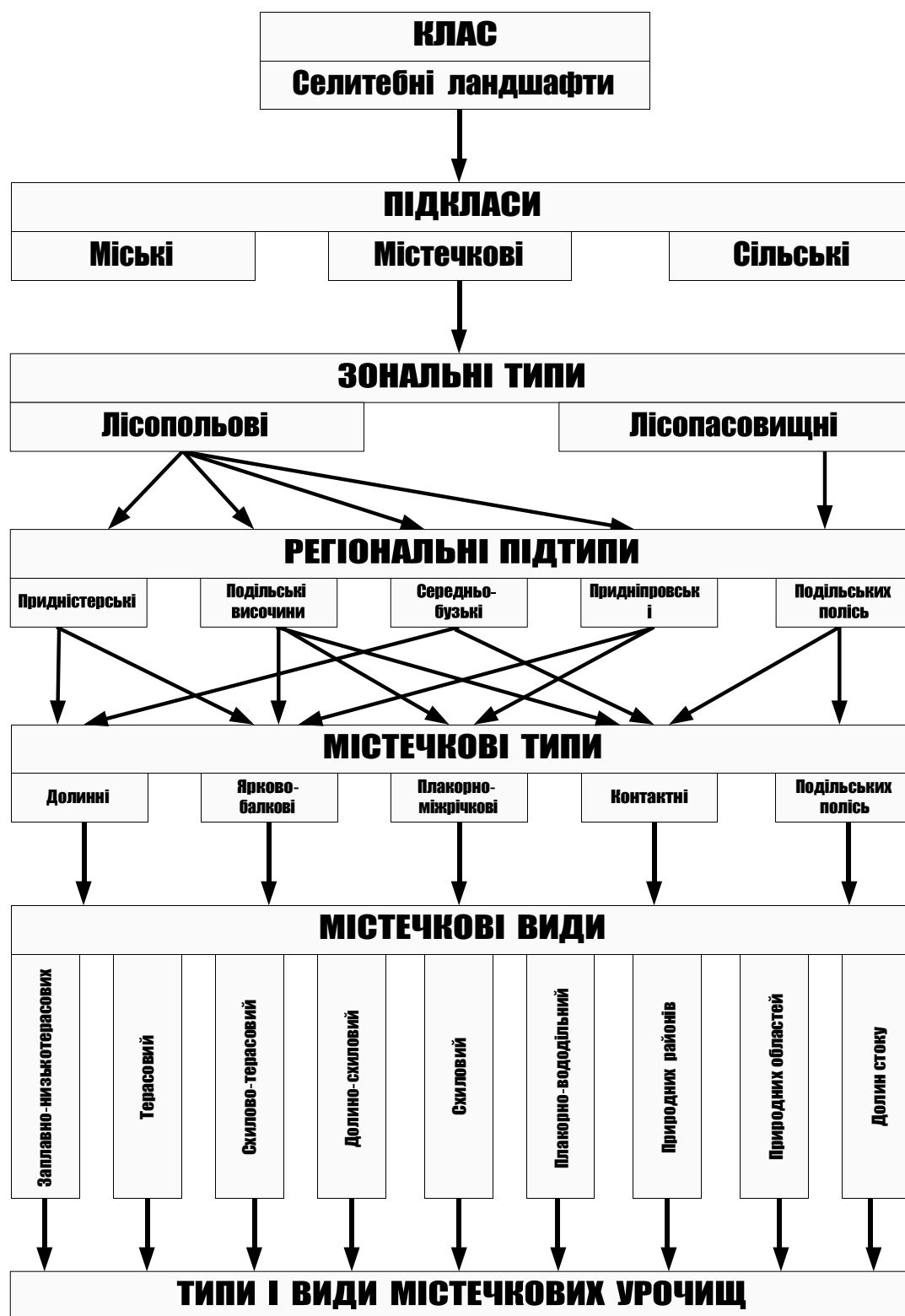

Рис. 2. Класифікація містечкових ландшафтів Східного Поділля

рельєфу і забудовою, вид - співвідношенням забудови, городів, садів, сінокосів.

Безперечно, що можливі й інші класифікації містечкових ландшафтів, зокрема за тривалістю їх існування, за ступенем саморегуляції, за їх господарською значимістю, глибиною впливу на природу, екологічним станом тощо.

Висновки. Виокремлення і пізнання містечкових ландшафтів розпочатися лише на початку ХХІ ст. Результати перших досліджень частково опубліковані. Вони висвітлили низку проблем, серед яких і класифікація містечкових ландшафтів, що вимагає не лише пізнання їх історії формування й функціонування, але й детальних досліджень ландшафтної структури, впливу зональних і азональних чинників, індивідуальних особливостей та регіональних відмін. Серед можливих класифікацій містечкових ландшафтів, зокрема й Східного Поділля, найбільш складною і придатною для практики, є типологічна класифікація. Вона враховує специфічні особливості пізнання містечкових ландшафтів, що дає змогу реально застосувати цю класифікацію у складному процесі реконструкції, раціонального використання й охорони містечкових ландшафтів будь-якого регіону України, зокрема й Східного Поділля. У подальшому дослідження містечкових ландшафтів необхідно проводити активніше. Це стосується і їх класифікацій, які суттєво зменшать поки що наявну стихійність у розбудові та реконструкції містечкових ландшафтів, збережуть їх індивідуальні ознаки і краще «впишуть» у наявну регіональну структуру ландшафту. Безперечно, що чим більше буде класифікацій містечкових ландшафтів, зокрема й Східного Поділля, тим краще для практики.

1. Алаев Э.Б. Экономико-географическая терминология. Москва: Мысль, 1977. с. 115.
2. Буряк-Габрись І.О. Типологія містечкових ландшафтів Східного Поділля. – *Наук. зап. Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*. Серія: Географія. Вінниця. 2015. Вип. 27. № 1-2. С. 52-57.
3. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 270 с.
4. Воропай А.И., Куница М.Н. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подольи. Черновцы: ЧГУ, 1982. 91 с.
5. Гродзинський М.Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: монографія у 2-х т. К.: ВПЦ Київський ун-т. 2005. Т.1. 503 с.
6. Даценко А.І., Зінич та ін. Регіональне розселення в Україні: стан і прогноз. Київ: РВПС НАН України. 2007. 376 с.
7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: монографія. Вінниця: Арбат. 1998. 202 с.
8. Денисик Г.І. Кізюн А.Г. Сільські ландшафти Поділля. Вінниця: Едельвейс і К°. 2012. 200 с.
9. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові Полісся. Вінниця: Теза. 2007. 210 с.
10. Денисик Г.І., Война І.М. Висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів. Вінниця: Вінницька обласні друкарня. 2013. 188 с.
11. Маринич О.М., Шищенко П.Г. Фізична географія України. Підручник. Київ: Знання. 2005. 511 с.
12. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения. М.: Мысль. 1973. 222 с.

1. Alaev É.B. Ékonomyko-geohrafycheskaya termynolohyya. Moskva: Mysl', 1977. s. 115.
2. Buryak-Habryś I.O. Typolohiya mistechkovykh landshtftiv Shkidnoho Podillya. – *Nauk. zap. Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu im. M. Kotsyubyn'skoho*. Seriya: Neohrafiya. Vinnytsya. 2015. Vyp. 27. № 1-2. S. 52-57.
3. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty mistechok Podillya: monohrafiya. Vinnytsya: VNTU, 2011. 270 s.
4. Voropay A.Y., Kunytsa M.N. Selytebnye heosystemy fyzyko-geohrafycheskykh rayonov Podolyu. Chernovtsy: CHNU, 1982. 91 s.
5. Hrodzyn's'kyu M.D. Piznannya landshafytu: mistse i prostir: monohrafiya u 2-kh t. K.: VPTS Kyiv's'kyu un-t. 2005. T.1. 503 s.
6. Datsenko A.I., Zynych ta in. Rehional'ne rozselennya v Ukrayini: stan i prohnnoz. Kyiv: RVPS NAN

- Україны. 2007. 376 s.
7. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrainy: monohrafiya. Vinnytsya: Arbat. 1998. 202 s.
 8. Denysyk H.I. Kizyun A.H. Sil's'ki landshafty Podillya. Vinnytsya: Edel'veys i K°. 2012. 200 s.
 9. Denysyk H.I., Chyzh O.P. Lisostepovi Polissya. Vinnytsya: Teza. 2007. 210 s.
 10. Denysyk H.I., Voyna I.M. Vysotna dyferentsiatsiya ta riznomanittya antropohennykh landshaftiv. Vinnytsya: Vinnyts'ka oblasni drukarnya. 2013. 188 s.
 11. Marynych O.M., Shyshchenko P.H. Fizychna heohrafiya Ukrainy. Pidruchnyk. Kyiv: Znannya. 2005. 511 s.
 12. Myl'kov F.N. Chelovek y landshafty. Ocherky antropohennoho landshaftovedenyua. M.: Mysl'. 1973. 222 s.

Подано до редакції 04.07.2019

Рецензент – кандидат географічних наук І.М. Война